

رسالة

جریان شناسی تفسیر تربیتی

مؤلف

دکتر علی اسعدی
مدرس دانشگاه فرهنگیان

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
تابستان ۱۳۹۷

اسعدی، علی -

جریان‌شناسی تفسیر تربیتی / علی اسعدی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.

سیزده، ۱۹۴ ص.: جدول. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۳۶: قرآن پژوهی؛ ۴۲)

ISBN: 978-600-298-207-0

بها: ۱۱۵۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه، ص. [۱۶۵] - ۱۸۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. تفسیر - فن. ۲. Koran - Criticism, Interpretation, etc - Technique. ۳. تفاسیر - تاریخ و نقد.

۴. Qur'an - Commentaries - History and criticism. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷/۱۷۱

BP۹۱/۵ ج ۴ الف ۱۳۹۶

شماره کتابشناسی ملی

۵۱۲۰۳۸۹

جریان‌شناسی تفسیر تربیتی

مؤلف: دکتر علی اسعدی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۷

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۱۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمبر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

جمهوری اسلامی ایران

شورای عالی علوم، تحقیقات و فناوری

این کتاب در ذیل طرح کلان ملی تقدیر و بررسی جریان‌های تفسیری قرآن کریم در سیزدهمین جلسه شورای عالی علوم، تحقیقات و فناوری، مورخ ۱۳۹۲/۴/۲۴ به تصویب رسیده است.

سخن نخست

در جهان امروز، پیشرفت و توسعه بر مبنای علم و فناوری استوار شده و پژوهش از مهم‌ترین پیشران‌های توسعه در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی به حساب می‌آید و توفیق پایدار در این زمینه‌ها در صورتی محقق می‌شود که در برنامه‌ریزی‌های هدفمند و کلان، توجه مناسبی به امر پژوهش و توسعه بر مبنای علم و فناوری صورت پذیرد.

در این میان اما حوزه علوم انسانی به دلیل نقش کلیدی و تأثیرگذار آن در زیرساخت‌های فکری فرهنگی جامعه اهمیتی درخور دارد؛ این اهمیت در نظام متکی بر اندیشه اسلامی به دلیل غنا و عمق آموزه‌های دینی نسبت به نیازهای گوناگون انسانی مضاعف به نظر می‌رسد.

از سوی دیگر قرآن کریم به مثابه کتاب هدایت الهی انسان و جامعه و منبع نخست معرفت دینی، همواره برای اندیشمندان دین‌باور و جستجوگر گنج‌نامه‌ای سرشار بوده و جریان‌های گونه‌گون تفسیری در جغرافیای عالم اسلام، هر یک از منظری به دنبال کشف و ارائه ابعاد هدایتی آن بوده‌اند. مجموعه این تجربه‌های تفسیری به‌رغم اختلافات، امروزه به مثابه رنگین‌کمانی ارزشمند از شیوه‌های فهم و شناخت ابعاد هدایت قرآنی رخ می‌نماید. شکی نیست که در پاسخ به نیازها و پرسش‌های عصری و به دلیل ماهیت فزاینده معرفت و هدایت قرآنی، می‌توان و باید مستند به منطق اجتهادی و قابل دفاع تفسیر، تجربه‌های گذشته را بازخوانی کرد. طبعاً تفسیر ضابطه‌مند قرآن کریم نرم‌افزاری ارزنده برای تولید علوم انسانی اسلامی خواهد بود.

در این راستا شورای عالی علوم، تحقیقات و فناوری پروژه های علمی خاصی را مورد حمایت قرار داده است که طرح کلان نقد و بررسی جریان های تفسیری با اجرای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه از آن جمله بوده است. محصول این طرح اکنون پس از سال ها پژوهش از سوی جمعی از محققان قرآن پژوه به جامعه علمی تقدیم می شود که در اینجا از عموم دست اندرکاران تولید آن در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دیگر استادان ارجمند که در تألیف و ارزیابی آن نقش داشته اند، قدردانی می شود.

دبیر کل شورای عالی علوم، تحقیقات و فناوری

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته‌های علوم تربیتی و علوم قرآنی و تفسیر در مقطع تحصیلات تکمیلی فراهم شده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، جناب آقای دکتر علی اسعدی و نیز از ارزیابان محترم اثر، حضرات اساتید آیت‌الله اعرافی، حجت‌الاسلام دکتر نوذری، حجت‌الاسلام والمسلمین محمدعلی مهدوی راد و حجت‌الاسلام والمسلمین سیدمحمدعلی ایازی سپاسگزاری کند. همچنین از نقش حمایتی شورای عالی عتف به‌ویژه سروران معزز کمیسیون علوم انسانی، معارف اسلامی و هنر از این پروژه در قالب طرح کلان ملی نقد و بررسی جریان‌های تفسیری و نیز پیگیری‌های مجدانه مدیران محترم گروه قرآن پژوهی در طول سال‌های اخیر حضرات آقایان دکتر محمدباقر سعیدی روشن، دکتر محمد اسعدی و دکتر سید محمود طیب حسینی قدردانی می‌شود.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

درآمد.....	۳
۱. مفهوم جریان‌شناسی تفسیر.....	۳
۲. تفسیر تربیتی.....	۴
۱-۲. مفهوم‌شناسی تفسیر تربیتی مبتنی بر معنای عام تربیت.....	۴
۲-۲. مفهوم‌شناسی تفسیر تربیتی مبتنی بر معنای خاص تربیت.....	۶
۳. جریان‌شناسی تفسیر تربیتی.....	۶
۴. جایگاه نقد و بررسی در جریان تفسیر تربیتی.....	۱۰
۵. گونه‌شناسی تفسیر تربیتی.....	۱۱
۱. تفسیر تربیتی به‌مثابه روش.....	۱۲
۲. تفسیر تربیتی به‌مثابه گرایش.....	۱۳
۳. تفسیر تربیتی در قالب سبک.....	۱۳
۴. تفسیر تربیتی به‌مثابه مکتب.....	۱۵
۵. تفسیر تربیتی به‌مثابه صبغه (لون).....	۱۶

فصل دوم: سرآغاز تفسیر تربیتی

مقدمه.....	۱۷
تربیت و هدایت انسان مقصد اعلاّی نزول قرآن.....	۱۸
مرحله اول: تفسیر نبوی ﷺ؛ تأسیس تفسیر تربیتی.....	۲۱
جهت‌گیرهای تربیتی در تفسیر نبوی.....	۲۵
۱. ایجاد نگرشی صحیح به اهداف و مقاصد قرآن.....	۲۶
۲. تفسیر عملی و عمل‌گرا.....	۲۸

۳۳	تفسیر تدبّری و قلبی
۳۷	تفسیر عینی گرا
۳۷	۱-۴. نمایش عملی
۳۸	۲-۴. رسم شکل
۳۹	۳-۴. به کارگیری حالت‌های خاص
۴۰	۴-۴. تفسیر تمثیلی
۴۱	۵-۴. کاربرد آیات در موقعیت‌های عینی
۴۲	۶-۴. تفسیر مصداقی
۴۴	۵. تفسیر وعظی، تبلیغی
۴۷	۶. تفسیر شوق‌آفرین و امیدبخش
۵۰	۷. تفسیر استشهادی
۵۴	۸. تفسیر تحلیلی تربیتی
۵۵	مرحله دوم: تفسیر اهل بیت (علیهم‌السلام)؛ تثبیت و توسعه تفسیر تربیتی
۵۷	جهت‌گیری تربیتی در تفسیر اهل بیت (علیهم‌السلام)
۵۸	۱. اعطای نگرش صحیح نسبت به قرآن و مقاصد آن
۶۰	۲. تفسیر عملی و عمل‌گرا
۶۳	۳. تفسیر تدبّری قلبی
۶۴	۴. تفسیر شوق‌آفرین و امیدبخش
۶۵	۵. تفسیر واعظانه
۶۷	۶. تفسیر عینی گرا
۶۷	۱-۶. تفسیر نمایش عملی
۶۸	۲-۶. تفسیر تمثیلی
۶۹	۳-۶. حاضرسازی قرآن در صحنه
۷۰	۴-۶. مصداق‌نمایی و الگوسازی
۷۲	۷. تفسیر تحلیلی تربیتی
۷۴	۸. تفسیر استشهادی
۷۹	۹. تداعی معانی

فصل سوم: تداوم و تدوین تفسیر تربیتی

۸۱	مقدمه
۸۳	شاخه‌های تفسیر تربیتی
۸۳	۱. تفسیر تربیتی نقلی
۸۴	۲. تفسیر تربیتی واعظانه و تبلیغی
۸۸	تفسیرهای واعظانه

۱۰۳	نقد و بررسی تفسیر واعظانه.....
۱۰۴	الف) نگرش ناقص به انتظار از قرآن و مقاصد آن.....
۱۰۷	ب) تمرکز بر توصیفات و آیات برجسته تربیتی و غفلت از ابعاد دیگر.....
۱۰۹	ج) نقل محوری و کم توجهی به جایگاه شایسته تحلیل عقلی.....
۱۰۹	د) راهیابی مطالب ضعیف و نامعتبر.....
۱۱۰	۳. تفسیر تربیتی عرفانی.....
۱۱۳	پیشینه تفسیر عرفانی تربیتی.....
۱۱۶	تفسیرهای تربیتی عرفانی.....
۱۲۴	تفسیر عرفانی اجتماعی.....
۱۲۶	نقد و بررسی تفسیر تربیتی عرفانی.....
۱۳۳	۴. تفسیر اجتماعی تربیتی.....
۱۳۷	تفسیرهای تربیتی اجتماعی.....
۱۴۰	تداوم رویکرد سنتی تفسیر تربیتی.....
۱۴۱	نقد و بررسی تفسیر تربیتی اجتماعی.....
۱۴۱	الف) ویژگی ها و تمایزات تفسیر تربیتی اجتماعی معاصر.....
۱۵۱	ب) تبیین کاستی ها و آسیب های تفسیر تربیتی اجتماعی معاصر.....
۱۵۵	۵. تفسیر تربیتی نوین و تخصصی.....
۱۵۵	۱. مطالعات نظری و بنیادین.....
۱۵۷	۲. پژوهش های تخصصی موضوع محور.....
۱۵۹	۳. نگارش تفسیرها با رویکرد نسبتاً تخصصی.....
۱۶۰	۴. نگارش تفسیرهای آموزشی.....
۱۶۱	نقد و بررسی تفسیر تربیتی تخصصی.....
۱۶۵	منابع و مأخذ.....

نمایه ها

۱۸۳	نمایه آیات.....
۱۸۸	نمایه روایات.....
۱۹۱	نمایه اشخاص.....
۱۹۴	نمایه اصطلاحات.....

مقدمه

تفسیر تربیتی قرآن به مثابه جریان تفسیری با شکوه، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ تفسیر دارد. سرّ شکوه خاص این جریان را باید در پیوند عمیق و ارتباط تنگاتنگ آن با اهداف و مقاصد اعلای قرآن جستجو کرد. نزدیکی و قرابت آن با اهداف بنیادین قرآن، برخورداری از جلوه‌های کاربردی و جذاب و سازگاری با نیازهای روحی و جسمی آدمیان، شمول و فراگیری طیف بیشتری از مخاطبان در مقایسه با دیگر جریان‌های تفسیری از دلایل این جلالت و شکوه است. قرآن کتاب هدایت و تربیت، و تفسیر تربیتی متکفل تبیین قرآن با این رویکرد است. جریان تفسیر تربیتی به سان درختی تنومند و پربرکت، در عصر نبوی ریشه‌دار گردید و در دوران صحابه و تابعین به ویژه با عنایات خاص امامان معصوم علیهم‌السلام گسترده و بالنده شد؛ سپس در طول تاریخ تفسیر با فرازها و فرودهای مختلف و در گونه‌ها و شکل‌های متنوع توسعه و تکامل یافت. جریان تفسیر تربیتی در سده‌های اخیر جلالتی ویژه یافت. نهضت عظیم «بازگشت به قرآن» و نگرش‌های اصلاح طلبانه نسبت به فهم قرآن و اندیشه‌های روشن‌گرانه نسبت به رویکردهای مبتنی بر نگاه به قرآن از منظر افق‌های زلال فکری قرون متقدم، بستر کمال بیش از پیش این جریان را فراهم ساخت؛ به گونه‌ای که این دوره را می‌توان «تولد دوباره» این جریان دانست. به برکت این تحول رویکردی، تفسیرهای بسیاری با برخورداری از شاخصه‌های عام این جریان خجسته نگارش یافتند. در دهه‌های اخیر نیز نشانه‌ها و نمونه‌هایی از نگاه به قرآن از منظر مباحث تخصصی دانش تعلیم تربیت به منظور نظام‌سازی تربیتی و نگارش تفسیرهای تخصصی دیده می‌شود. حرکت رو به رشد این رویکرد نویدبخش افق‌های درخشان در عرصه تحقیقات و نگارش‌های تخصصی‌تر مبتنی بر تعامل دوسویه قرآن و علوم تربیتی و نظریه‌پردازی براساس اندیشه‌های ناب تربیتی قرآن همراه با

بهره‌گیری از داده‌های معتبر دانش‌های تربیتی است. جریان‌شناسی تفسیر تربیتی قرآن می‌تواند بخشی از ظرفیت عظیم تربیتی قرآن را که اندیشمندان گذشته تا حال بدان دست یافتند، بازخوانی کرده فراروی دغدغه‌مندان این عرصه قرار دهد تا بر پایه این دستاوردها، نقشه راه خویش را تدوین کنند. نقد و بررسی و نگاه آسیب‌شناسانه این جریان نیز کمبودها و نقص‌های آن را می‌نمایاند و رهنمای‌های نظری و عملی در این حرکت را مانع می‌گردد.

در پایان لازم می‌دانم به رسم ادب از تمامی کسانی که پدید آمدن این اثر مرهون زحمات و عنایت‌ها و هدایت‌های آنان بوده است سپاسگزاری کنم.

پیش از هر چیز خداوند منان را به پاس تمامی الطاف رحمانیه و رحیمیه‌اش شاکرم. به ساحت پر مهر پیامبر رحمت ﷺ و اهل بیت پاکش (علیهم‌السلام) درود می‌فرستم و عنایاتشان را سپاسگزارم. از اساتید گرانمایه‌ای که با ارزیابی و تذکرات عالمانه و مشفقانه خویش در اتقان این اثر سهم مهمی داشته‌اند، به‌ویژه آیت‌الله اعرافی، حجت‌الاسلام دکتر مهدوی راد، حجت‌الاسلام دکتر ایازی، جناب دکتر محمدکاظم شاکر، جناب دکتر محمود نوزری و جناب دکتر محمد اسعدی صمیمانه سپاسگزارم.

به روح بلند پدر مرحومم که نخستین آیه‌های حیات‌بخش قرآن را در مکتب تربیتی ایشان آموختم درود می‌فرستم و برای مادر ارجمندم که لحظه‌لحظه زندگی‌اش معطر به عطر آیه‌های قرآن است سعادت ابدی خواستارم؛ نیز از همدلی و صبوری‌های همسر گرانقدر و فرزندان عزیزم سپاسگزاری می‌کنم. رهین منت کسانی خواهم بود که نقطه نظرات اصلاحی خویش را از طریق ایمیل a.omid54@gmail.com به اینجانب اطلاع دهند.

فصل اول

کلیات

درآمد

مقدمه جریان‌شناسی تفسیر تربیتی، تبیین عناصر مفهومی و موضوعات مرتبط با جریان‌شناسی تفسیر تربیتی است که در فصل کلیات و در چند محور تبیین می‌شوند: تبیین مفاهیم جریان‌شناسی، تفسیر تربیتی، و در نهایت جریان‌شناسی تفسیر تربیتی، گونه‌شناسی تفسیر تربیتی و تحلیل جایگاه آن در طبقه‌بندی‌های تفسیری.

۱. مفهوم جریان‌شناسی تفسیر

جریان‌شناسی تفسیر، سیر شکل‌گیری و تطورات و تحولات رخ نموده در یک گونه تفسیری اعم از روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌های تفسیری را تبیین می‌کند و زمینه‌ها و بسترها و علل و عوامل پیدایش و فراز و نشیب‌های آن را تحلیل می‌نماید و تفسیرهای شاخص هر حوزه را معرفی و جایگاه آن در منظومه این جریان را نشان می‌دهد. جریان‌شناسی تفسیر افزون بر بررسی یک حرکت علمی، بیانگر یک جریان فکری در تمدن اسلامی است و رویکرد عالمان به قرآن را روشن و چگونگی و میزان توجه و فراز و نشیب آن را آشکار می‌سازد. رهاورد جریان‌شناسی تفسیر آگاهی از میراث فکری و فرهنگی اندیشمندان مسلمان در حوزه قرآن‌پژوهی، شناخت نقش هر جریان در منظومه کلی جریان‌های تفسیری و بلکه فراتر، در منظومه فرهنگ و تمدن اسلامی، شناسایی موارد ضعف و قوت، لغزش‌گاه‌ها و افراط و تفریط‌های رخ نموده در ساحت هر یک از جریان‌ها، مشخص کردن داشته‌ها، خلأها و نیازهای پژوهشی برای تولیدات آینده است.^۱

۱. درباره برخی از آثار مرتبط با جریان‌شناسی تفسیری ر.ک: اسعدی و همکاران، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری؛ قاسم‌پور، جریان‌شناسی تفسیر عرفانی قرآن؛ روشن ضمیر، جریان‌شناسی قرآن بسندگی.

در پژوهش‌های این حوزه، گاه عنوان «جریان‌شناسی تفاسیر» به چشم می‌خورد که بیشتر، تفسیرهای مرتبط با یک جریان به صورت تاریخ‌مند معرفی، روش‌شناسی و تحلیل می‌شوند، در حالی که در «جریان‌شناسی تفسیری» غلبه بر جریان‌شناسی و تبیین تاریخ‌مند یک رویکرد تفسیری است و تفسیرهای شاخص آن حوزه در ضمن این تبیین معرفی و بررسی می‌شوند.^۱

۲. تفسیر تربیتی

اگر هسته مرکزی معنای «تفسیر» را «کشف و بیان مراد خداوند از آیات قرآن» بدانیم و «تربیت» را «فرایند ایجاد تغییرات مطلوب مربی در متربی» معنا کنیم، «تفسیر تربیتی قرآن» به‌طور کلی گونه‌ای از تفسیر خواهد بود که تلاش می‌کند ابعاد تربیتی قرآن را برجسته ساخته، پیام‌های تربیتی آن را فراروی مخاطبان قرار دهد و بدین‌سان زمینه ایجاد تغییرات مطلوب مورد انتظار مربی را در متربی فراهم کند. دست‌کم دو رویکرد در معناشناسی تفسیر تربیتی قابل توجه است:

۲-۱. مفهوم‌شناسی تفسیر تربیتی مبتنی بر معنای عام تربیت

گاه تربیت، در معنایی کاملاً عام و فارغ از دغدغه‌های آکادمیک متخصصان عرصه تعلیم و تربیت در نظر گرفته می‌شود؛ بر این اساس، هر آنچه به نوعی در ایجاد تغییر مطلوب در ساحت‌های مختلف وجود آدمی و در عرصه‌های متنوع زندگی وی مورد اشارت قرآن قرار گرفته است توجه مفسر تربیتی را به خود جلب می‌کند و بر این اساس، مباحث اخلاقی، تربیتی، عرفانی، حکمت‌ها و لطایف انسان‌ساز و هدایت‌بخش قرآن برجسته می‌شود. در نگارش‌های مرتبط با تفسیر پژوهی، عناوین «الاتجاه الهدائی»،^۲ «التفسیر التربوی»،^۳ «تفسیر هدایتی و تربیتی»،^۴ «تفسیر هدایتی»،^۵ «تفسیر تربیتی»،^۶ برای توصیف این رویکرد به کار رفته است. این تعریف‌ها معمولاً دقیق نیستند و با توصیف کارکرد و مقاصد قرآن به تعریف و توضیح آن پرداخته‌اند.

۱. ر.ک: ناصحیان، راد، علیزاده و خرقانی، جریان‌شناسی تفاسیر فقهی.

۲. ابراهیم شریف، اتجاهات التجدید فی تفسیر القرآن الکریم، ص ۲۳۱؛ ایازی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۴۹.

۳. الباز، التفسیر التربوی للقرآن الکریم، ج ۱، ص ۴؛ الدوسری، ملامح التفسیر التربوی للقرآن الکریم، ص ۱۰.

۴. لسانی فشارکی، «تفسیر هدایتی و تربیتی»، دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۸، ص ۳۷۶.

۵. شاکر، مبانی و روش‌های تفسیری، ص ۴۹. ۶. همان‌جا.

اصطلاحات دیگری مانند تفسیر مقاصدی،^۱ تفسیر روحانی،^۲ تفسیر توحیدی،^۳ تفسیر اقناعی،^۴ تفسیر اجتماعی، تفسیر عرفانی، تفسیر اخلاقی،^۵ تفسیر ارشادی،^۶ تفسیر واعظانه^۷ تفسیر تبلیغی،^۸ التفسیر الدعوی،^۹ نیز در کتاب‌های مرتبط با روش تفسیر و تفسیر پژوهی دیده می‌شوند که تبیین‌کننده اوصاف یا پاره‌ای از اوصاف همین رویکرد هستند؛ بنابراین، تعریف تفسیر تربیتی به هر یک از این عنوان‌ها؛ از باب تعریف شیء به جزء آن خواهد بود؛ به دیگر سخن، این عنوان‌ها هم‌پوشانی بخشی و جزئی با مفهوم تفسیر تربیتی دارند، نه هم‌پوشانی کامل. محمد عبده با بیان رویکرد تفسیر خود، به‌طور غیر مستقیم، به بیان حقیقت تفسیر تربیتی می‌پردازد و می‌نویسد:

تفسیری که ما به دنبال آن هستیم همان فهم کتاب الهی از آن جهت که هدایت‌کننده مردم به سعادت دنیا و آخرت به‌عنوان مقصد والای آن است و هر آنچه غیر آن باشد تابع این هدف و تنها وسیله‌ای برای به دست آوردن آن است.^{۱۰}

ایشان در جایی دیگر بر تفسیر «روح‌بخش» و «حرکت‌آفرین» تأکید می‌کند، تا معنای «هُدًى وَ رَحْمَةً» بودن قرآن تحقق یابد و «اهتداء بالقرآن» به‌عنوان مقصد حقیقی آیات آن فراهم آید.^{۱۱}

۱. رشوانی، «تفسیر نو، گرایش مقاصدی در تفسیر ابن‌عاشور»، خردنامه همشهری، ش ۲۲، ۱۳۸۶، ص ۵۴-۵۵؛ عبدالسلام، منهج الامام الخميني في التفسير، فصل اول این کتاب با نام «نحو تفسیر المقاصدی للقرآن»، ص ۱۷-۳۴، با عنوان «امام خمینی و تفسیر هدف‌گرا»، را سیدحیدر علوی نژاد ترجمه کرده و در فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۲۷۴-۲۸۹ به چاپ رسانده است.
۲. لسانی فشارکی، تفسیر روحانی؛ گزارشی از تفسیر علامه مجاهد شهید آیت‌الله حاج آقا مصطفی خمینی.
۳. الترابی، التفسیر التوحیدی.
۴. مغنیه، تفسیر الکاشف، ج ۱، ص ۱۳.
۵. شاکر، مبانی و روش‌های تفسیری، ص ۴۹.
۶. ایازی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۶۶؛ شاکر، همان‌جا.
۷. عباس، المفسرون مدارسهم و منهجهم، ص ۶۷۷؛ معموری، «تفسیر واعظانه»، دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۸، ص ۳۷۳.
۸. پاکتچی، «تفسیر»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۵، ص ۷۲۶.
۹. الخضیری، تفسیر التابعین، ج ۱، ص ۲۶۸؛ عباس، المفسرون مدارسهم و منهجهم، ص ۵۹۵، ۶۷۷.
۱۰. «التفسیر الذی نطلبه هو فهم الکتاب من حیث هو دین یرشد الناس الی ما فیہ سعادتهم فی حیاتهم الدنیا و حیاتهم الآخرة، فإن هذا هو المقصد الأعلى منه، و ما وراء هذه المباحث تابع له أو وسیلة لتحصله»؛ (عبده و رشید رضا، تفسیر القرآن الحکیم، المشهور بتفسیر المنار، ج ۱، ص ۱۷).
۱۱. «التفسیر الذی قلنا إنه يجب على الناس على أنه فرض كفاية، هو ذهاب المفسر الى فهم مراد القائل من القول، و حکمة التشريع في العقائد و الأخلاق و الأحكام على الوجه الذى يجذب الأرواح، و يسوقها الى العمل، و الهداية المودعة في الكلام، ليتحقق فيه معنى قوله: هُدًى وَ رَحْمَةً. فالمقصد الحقیقی وراء تلك الشروط و الفنون هو الاهتداء بالقرآن»، (همان‌جا).

۲-۲. مفهوم‌شناسی تفسیر تربیتی مبتنی بر معنای خاص تربیت

تفسیر تربیتی در این رویکرد ناظر به موضوعات و محورهای خاص دانش تعلیم و تربیت و نظام تربیتی و با توجه به داده‌های علوم تربیتی مطرح می‌شود.^۱ همچنین در نگاه تخصصی به تربیت و تفسیر تربیتی، هدف مفسر فراتر از سطح استخراج و ارائه هرچه بیشتر گزاره‌های تربیتی، به سوی نظریه‌پردازی و تولید دانش تربیتی با محوریت آموزه‌های قرآنی ارتقا می‌یابد.

۳. جریان‌شناسی تفسیر تربیتی

تفسیر تربیتی قرآن، جریانی مهم و ریشه‌دار در تاریخ تفسیر به شمار می‌رود. بی‌شک نقطه آغازین این جریان با آغاز تفسیر پیوند می‌خورد. قرآن با هدف اعلا و مقصد اولای هدایتگری نازل شد و نزول تدریجی آن نیز به تناسب نیازهای گوناگون تربیتی مردم صورت می‌گرفت. پیامبر ﷺ به عنوان نخستین معلم و مفسر قرآن با درک این هدف اعلا، قرآن را متناسب با درک و فهم مردم تفسیر می‌کرد و بر مبنای رسالت تعلیمی و تزکیه‌ای خویش، افزون بر تفسیر گفتاری، با عمل به آیات قرآن، حقیقت آن را تفسیر عملی و تبیین عینی می‌فرمود. رویکرد تربیتی پیامبر ﷺ به قرآن، در سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) و بسیاری از صحابه و تابعین تداوم یافت و اساساً تلقی مردمان این عصر از تفسیر چیزی بیش از فهم قرآن به منظور عمل و هدایت‌پذیری نبود. توسعه

۱. یکی از نظریه‌پردازان تفسیر تربیتی، آن را «مراجعه به منظور استکشاف دیدگاه قرآن در موضوعات مصرح و غیر مصرح تربیتی» می‌داند. (اعرافی، درآمدی بر تفسیر تربیتی، ص ۷۱). در تعریفی دیگر: «تفسیر تربیتی، تفسیر آیات براساس نظام تربیتی قرآن است؛ به سخن دیگر، به تفسیر قرآن با رویکرد تربیتی، تفسیر تربیتی می‌گویند (ذبیح افشاگر، «آسیب‌شناسی تفسیر و تفاسیر تربیتی قرآن»، دوفصلنامه تخصصی قرآن و علم، ش ۳، ۱۳۸۷، ص ۵۳). در تعریف دیگر: التفسیر التربیتی، هو التفسیر القرآنی المعتمد فی تناول الآیات علی العلوم و الاسس التربویة و بشكل یصب اهتمامه علی الجانب التربوی للقرآن سواء للفرد أو المجتمع قاصداً ابراز هذا الجانب من خلال تسخیر معطیات العلوم التربویة لظہار عناصر النظام التربوی للقرآن و لسد الحاجات التریبة المعاصرة للانسانة؛ همان تفسیری که در آن بر دانش‌ها و اصول تربیتی اعتماد می‌شود و به گونه‌ای است که عمده تلاشش بر بُعد تربیتی قرآن؛ اعم از فردی و اجتماعی، به منظور برجسته ساختن این بعد از قرآن، از طریق به کار گرفتن داده‌های علوم تربیتی برای کشف عناصر و اجزای نظام تربیتی قرآن و برآورده ساختن نیازهای تربیتی انسان معاصر صورت می‌گیرد (ابوخمسین، التفسیر التربوی للقرآن الکریم؛ المبانی و الاتجاهات، ص ۴۶)، فعالیت روشمند و هدف‌داری برای کشف حقایق نهفته قرآن کریم در قلمرو تعلیم و تربیت؛ مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها، مراحل، منابع، ابزار، مراتب و ابعاد تربیت است (احسانی و همت بناری، «روش‌شناسی تفسیر تربیتی قرآن»، دوفصلنامه تخصصی قرآن و علم، ص ۳۸). برای بررسی و نقد جامع تعاریف تفسیر تربیتی، ر.ک: اسعدی، علی، مدل روشی تفسیر تربیتی، فصل دوم، ص ۴۹-۵۴.

جامعه اسلامی و رخداد مسائل جدید، برخورد مسلمانان با ادیان و مکاتب دیگر، انشعابات فرقه‌ای و مذهبی و عوامل بسیار دیگر، توجه به قرآن را از منظر دیگر رویکردهای تفسیری همچون رویکرد ادبی بلاغی، فقهی، کلامی، فلسفی، عرفانی بایسته ساخت و دانشمندان مسلمان به تناسب شرایط زمانی و مکانی و نیازهای معرفتی عصر خویش قرآن را از منظر رویکردهای مختلف بررسی علمی می‌کردند؛ هرچند گاه اقتضاهای سیاسی و تمایلات فرقه‌ای و مذهبی نیز در فراز و فرود توجه به این رویکردها مؤثر بودند و گاه تفسیرها رنگ و بوی تحمیل به خود می‌گرفتند و مصداقی از تفسیر به رأی می‌شدند. تفسیر تربیتی قرآن نیز به موازات دیگر رویکردهای تفسیری و گاه در ضمن یک رویکرد دیگر تداوم می‌یافت؛ البته شکل و سطح توجه به این رویکرد همواره تابعی از شرایط مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، روحی و روانی حاکم بر جوامع اسلامی دچار تحول و فراز و فرود می‌شد.

هرچند کاربرد عنوان «تفسیر تربیتی قرآن» به دهه‌های اخیر مربوط می‌شود، اما درون‌مایه‌های تربیتی و هدایتی در برخی جریان‌های تفسیری و شمار بسیاری از تفسیرهای گذشته دیده می‌شوند. البته به دلیل ماهیت ذاتی هدایتگری قرآن، همه تفسیرها کم و بیش به انعکاس پیام‌های تربیتی در تفسیرها پرداخته‌اند؛^۱ اما مراد، رویکرد غالبی و جهت‌گیری اصلی تفسیرهاست که آنها را از دیگر رویکردها متمایز می‌سازد. آنچه یک تفسیر و جریان تفسیری را به تربیتی بودن نزدیک یا دور می‌کند و زمینه بحث از آن را در دل جریان‌شناسی تفسیر تربیتی در پژوهش حاضر فراهم می‌آورد، توجه کردن به عناصر پنج‌گانه «هدف، روش، موضوع، مسائل و قلمرو» است که هرچند به‌عنوان عناصر متمایزکننده علوم از یکدیگر مطرح می‌شوند، اما در تمایز رویکردهای تفسیری از یکدیگر نیز توجه به این عناصر راهگشاست.

«هدف» تفسیر تربیتی انعکاس بُعد تربیتی قرآن و استخراج هرچه بیشتر گزاره‌های تربیتی آن است. «موضوع» تفسیر تربیتی، تربیت انسان است و «مسائل» آن نیز همان مسائل تربیتی، اعم از مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها و زیرشاخه‌های آنهاست. «قلمرو» تفسیر تربیتی، همه آیات قرآن هستند؛ برخلاف دیگر رویکردهای تفسیری که تنها ناظر به حوزه خاصی از آیات اعم از تاریخی، اعتقادی، اقتصادی، فلسفی و... است، تفسیر تربیتی قرآن قلمروی به وسعت کل قرآن دارد. «روش تفسیر تربیتی» شامل دو بحث «روش تفسیر» و «روش تربیت» است. در حوزه

۱. برای مشاهده آموزه‌های تربیتی در تفسیر فقهی، ر.ک: مقدس اردبیلی، زبدة البیان، ص ۲۱-۲۳، ۴۳ و ۵۴.

روش تفسیر از آنجا که تفسیر تربیتی شاخه‌ای از تفسیر اجتهادی است، همانند دیگر گونه‌های تفسیری متعلق به این حوزه، روشی اجتهادی و استنباطی دارد؛ اما حوزه «روش تربیتی تفسیر» را باید از منظر «ادبیات تفسیری تربیتی» این رویکرد تحلیل کرد؛ برخلاف تفسیرهایی که صرفاً بعد آموزشی و معرفت‌زایی دارند و نهایتاً اندیشه مخاطب را اقناع می‌کنند؛ در جهت‌گیری تربیتی، مفسر، افزون بر اقناع فکری به شوق‌آفرینی قلبی نیز توجه می‌کند؛ از این‌رو، نیازمند بهره‌گیری از ادبیات و ابزارهایی است که تأمین‌کننده این بعد هستند. با اتخاذ راهبرد «ادبیات تفسیری تربیتی» از سوی مفسر، وی تمام روش‌ها، رویکردها، و منابع خود را با جهت‌گیری هدایتی و تربیتی تنظیم می‌کند؛ بر این اساس، با پرهیز از به‌کارگیری ادبیات فنی، مغلق و پیچیده که طیف خاصی از مخاطبان را دربر می‌گیرد، می‌کوشد تفسیری روان و گویا به دست دهد. با بهره‌گیری از زبان شعر، قصه، تمثیل، موعظه، خطابه و اقناع عقلی، همراه با شوق‌آفرینی قلبی چهره تفسیر را جذاب و زمینه جذب قلوب مخاطبان را فراهم کند. جلوه‌های کاربردی آیات در ساحت‌های مختلف زندگی انسان را برجسته کرده و بر تهذیب نفس، به‌عنوان رسالت بنیادین قرآن تأکید می‌کنند؛ از طرح مباحث گسترده ادبی بلاغی و شقوق گوناگون مباحث کلامی و فروع متنوع مباحث فقهی می‌پرهیزند و حتی تفسیر این‌گونه آیات را نیز جهت‌دهی تربیتی می‌کنند. برای مثال، در تفسیر فقهی، مفسر، مدلول آیه را برای خواننده تبیین می‌کند و جنبه‌های مختلف یک حکم فقهی را واکاوی می‌کند که صرفاً جنبه آموزشی و اطلاع‌رسانی دارد؛ اما در تفسیر تربیتی فقهی، افزون بر بیان مدلول آیه، به بیان اسرار و حکمت‌ها، برکات و فواید، اهداف و مقاصد و تأثیرات آن بر تربیت انسان نیز می‌پردازد. طرح نکات علمی قرآن در تفسیر تربیتی نه به منظور استخراج علوم از قرآن و اعتبارگیری بی‌ضابطه از آن؛ بلکه با هدف اثبات جلوه‌های عظیم کلام الهی و اعجاز قرآن در جهت تعمیق باور متریبان به قرآن^۱ صورت می‌گیرد.

طرح نکات بلاغی نیز نه با هدف افزایش دانش ادبی مخاطبان؛ بلکه به منظور استخراج ظرایف و حکمت‌های انسان‌ساز قرآن خواهد بود. طرح مباحث تاریخی نیز نه با هدف گزارش تاریخ و صرفاً دانش‌افزایی؛ بلکه همراه با تحلیل تربیتی عبرت‌های تاریخی، کشف سنت‌های الهی و تبیین نقش سنت‌ها در منظومه تربیتی انسان است. همچنین است در تفسیر محض کلامی؛ که مفسر گویا مخاطب خود را طبقه خاصی از دانشوران دانسته؛ از این‌رو، با بیانی فنی

۱. رضایی اصفهانی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۲۸۴.

و تخصصی، صرفاً به دنبال ابطال عقاید خصم و اثبات حجت‌ها و برهان‌های اعتقادی خویش است و در این راه از انواع جدلیات و استدلال‌های عقلی و منطقی بهره می‌گیرد؛ اما راهی برای نفوذ در قلب آدمیان ندارد. هدف او صرفاً رفع شبهه و اقناع مخاطبان است؛ از این‌رو، میدان تفسیر را عرصه تاخت و تاز اندیشه‌های کلامی گوناگون می‌سازد؛ در حالی که تفسیر کلامی، آنگاه که محور قرآنی می‌یابد و رنگ تربیتی به خود می‌گیرد، ادبیات آن از مجادلات خاص فنی کلامی، به ادبیات حکمی قرآنی و به دور از اصطلاحات غامض و پیچیده همراه با استدلال‌های قرآنی و روایی و برهان‌های ناب عقلی همراه با برجسته‌سازی نقش گزاره اعتقادی و کلامی در منظومه هدایتی انسان مسلمان، تغییر جهت می‌دهد؛ بدین‌سان، بهره‌های معرفتی آن فراگیر شده و مقصد هدایتی قرآن در حوزه اعتقادی تبیین می‌شود.^۱ و همه رویکردهای تفسیری رنگ تربیتی به خود می‌گیرند. البته روشن است که تفسیرها و جریان‌های تفسیری در بهره‌گیری از این شاخصه‌های عام و کلی تفسیر تربیتی ذومراتب و دارای شدت و ضعف‌اند.

بنابراین، در این پژوهش همه رویکردهای تفسیری که دارای نسبت مقبولی از این عناصر و شاخصه‌های کلی باشند در جریان کلی تفسیر تربیتی گنجانده شده و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. بر این اساس، طیفی از تفسیرهای عرفانی، تفسیرهای واعظانه و تفسیرهای اجتماعی در دل این جریان کلی تحلیل می‌شوند.

نکته دیگر درخور توجه در بحث از جریان‌شناسی تفسیر تربیتی، چنان‌که پیشتر اشاره شد، تحول محسوس این رویکرد در رشد تاریخی خود از سطح ارائه پیام‌ها و گزاره‌های تربیتی قرآن به سطح نظریه‌پردازی و تولید دانش تربیتی است. تلاش مفسران در تفسیر تربیتی تا قبل از سده اخیر صرفاً توجه‌دهی مخاطبان به ابعاد تربیتی قرآن و ارائه هرچه بیشتر پیام‌ها و گزاره‌های تربیتی قرآن بود؛ در حالی که تفسیر تربیتی در سده‌های اخیر افزون بر توجه به این سطح، نظریه‌پردازی تربیتی، به منظور تولید دانش تربیتی را هدف گذاری کرده‌اند.

۱. نتایج نمونه پژوهشی «مقایسه اسلوب قرآن و حدیث با علم کلام در طرح عقاید» نشان می‌دهد که برخلاف اسلوب تفسیر کلامی محض، اسلوب قرآن در طرح عقایدی مانند توحید و معاد بر محور عمومیت خطاب، سادگی و روشنی بیان، محسوس‌سازی معقولات، سخن گفتن با وجدان‌ها و بیدارسازی ضمائر، سخن گفتن با فطرت و خارج ساختن آن از حجاب غفلت، بهره‌گیری از شیوه‌های متنوع تربیتی، مانند مثال و تشبیه، مقایسه و به قضاوت کشاندن مخاطب، طرح سؤال و وادار کردن انسان به تفکر، حذف زمان و اتصال گذشته به آینده، بهره‌گیری از طبیعت مشهود و محسوس و... به کار رفته است (دیالمه، مقایسه میان اسلوب قرآن و حدیث با علم کلام در طرح عقاید، ص ۲۵۶-۲۵۸).

۴. جایگاه نقد و بررسی در جریان تفسیر تربیتی

«نقد» به معنای «خوب و بد کلامی را آشکار کردن» است؛^۱ هرچند در نگاه عرفی و عامیانه مفهوم «نقد» به تحلیل موارد ضعف یک اندیشه محدود می‌شود؛ اما در نگاه علمی، نقد شامل تبیین موارد قوت و ضعف اندیشه، جریان و آثار متعلق به آن است. گفته شد، در یک نگاه جریان‌شناسانه به نقاط ضعف و قوت آن نیز پرداخته می‌شود. هرچند تلاش ما نیز توجه به تحلیل این نقاط بوده، اما بررسی انتقادی جریان تفسیر تربیتی به دلایلی دشوار است:

اول، اینکه ظهور و تداوم این جریان، در گونه‌ها و شکل‌های متنوعی اعم از نقلی، وعظی (ارشادی و تبلیغی)، عرفانی و اجتماعی صورت گرفته است از این‌رو ارائه ملاک‌های یکسانی برای ارزیابی کیفی آنها تقریباً ناممکن است؛ در حقیقت تفسیر تربیتی مطلوب جلوه جامعی از این گونه‌های متنوع به علاوه شاخصه‌های دیگر است؛

دوم، اینکه انتقادهای وارد شده بر هر یک از این گونه‌ها فارغ از شرایط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و به‌طور کلی در نظر گرفتن عنصر «زمانی و مکانی» این دوره‌ها صورت می‌گیرد؛ در حقیقت گونه‌های مختلف تفسیر تربیتی انعکاسی از شرایط زمانی و مکانی حاکم بر عصر و نسل و پاسخی به اقتضانات آن دوره بوده‌اند و انتقاد بر آنها باید با در نظر گرفتن این مؤلفه‌ها صورت گیرد؛

سوم، اینکه توسعه جوامع بشری و رشد اندیشه‌ها و دانش‌ها، اقتضانات و مؤلفه‌های تربیتی را توسعه داده‌اند؛ از این‌رو کفایت روش‌های گذشته در تربیت انسان امروزین پاسخگو نیست؛ بر این اساس، نقد مطلق روش‌های گذشته با ملاک احتیاج‌های امروز غیر منصفانه است؛

چهارم، اینکه اندراج بسیاری از این تفسیرها ذیل «گرایش تربیتی» با مسامحه صورت می‌گیرد؛ درحقیقت به دلیل نزدیکی روشی و محتوایی این گونه‌ها با تفسیر تربیتی به نسبت دیگر گونه‌های تفسیری، از آنها با عنوان شاخه‌ها و گونه‌های تفسیر تربیتی یاد می‌شود در حالی که تحلیل انتقادی این گونه‌ها براساس تفسیر تربیتی صرف‌نظر از این مسامحه‌ها صورت می‌گیرد؛

پنجم، اینکه نگاه انتقادی باید ناظر به معیارها و ملاک‌های مشخص و پذیرفته شده و براساس مدل مطلوبی از یک تفسیر تربیتی باشد و در حقیقت مسبوق به پژوهشی در تبیین این

۱. لغت‌نامه دهخدا، ماده «نقد کردن».

مدل مطلوب است که از رسالت این پژوهش خارج است^۱ و مدل مطلوبی از یک تفسیر تربیتی قابل قبول نیز نوشته نشده است.

بنابراین، و با توجه‌دهی به این تذکرها و با وجود این چالش‌ها، اولاً، بررسی انتقادی هر شاخه از جریان تفسیر تربیتی ذیل همان شاخه صورت می‌گیرد تا از تداخل معیارها تا حد امکان پیشگیری گردد؛ ثانیاً، انتقادهای به صورت کلی و با توجه به مهم‌ترین ضعف‌ها و کمبودهایی که امروزه به صورت یک آسیب تربیتی تلقی می‌شود طرح و تبیین می‌شوند. بر این اساس، تحلیل انتقادی پیش رو با وجود چالش‌های پیش گفته، دارای رسالتی تمهیدی، ناظر به آینده و با هدف دستیابی به تفسیر تربیتی مطلوب صورت می‌گیرد. در حقیقت جریان‌شناسی تفسیر تربیتی، برخی مؤلفه‌ها و کفایت‌های تفسیر تربیتی را می‌نمایاند و بررسی انتقادی آن، طیفی از کمبودهای آن را نشان می‌دهد.

فرجام سخن اینکه، تحلیل انتقادی جامع گونه‌های مختلف جریان تفسیر تربیتی نیازمند پژوهش وسیع محتوایی در هر یک از این گونه‌ها و تفسیرهای مرتبط با آنهاست که خود کاری درازدامن و مستلزم پژوهشی مستقل است؛ از این رو، در بحث «بررسی انتقادی»، مهم‌ترین محورهای آن به اختصار تبیین می‌شوند.

۵. گونه‌شناسی تفسیر تربیتی

هرچند تفسیر پژوهان، معمولاً از تفسیر تربیتی تحت عنوان عام «تفسیر اجتهادی» و به مثابه یک گرایش و با نام «گرایش تربیتی» (الاتجاه التربوی) یاد می‌کنند؛^۲ اما با تحلیل دقیق‌تر می‌توان آن را در دیگر گونه‌های تفسیری نیز به شرح ذیل توسعه داد. شناخت این گونه‌ها هرچند در جریان‌شناسی تفسیر تربیتی در دوره‌های قبل از سده اخیر ضرورتی ندارد، اما نظر به تکامل تفسیر تربیتی در سده اخیر شناخت آنها کاملاً ضروری است:

۱. تفسیر تربیتی به مثابه روش؛
۲. تفسیر تربیتی به مثابه گرایش؛
۳. تفسیر تربیتی در قالب سبک.

۱. خوشبختانه پژوهشی در این زمینه با نام «مدل روشی تفسیر تربیتی» که رساله دکتری نگارنده در دانشگاه قم است، در سال ۱۳۹۴ دفاع شده است.

۲. ر.ک: شاکر، مبانی و روش‌های تفسیری، ص ۴۹؛ مؤدب، روش‌های تفسیر قرآن، ص ۲۷۱.

اگر دو گونه تفسیر موضوعی و تفسیر تربیتی را به‌عنوان سبک‌های تفسیری به‌شمار آوریم، تفسیر تربیتی را نیز می‌توان از نظر سبک در این قالب قرار داد.

۳-۱. تفسیر تربیتی تربیتی

این گونه از تفسیر تربیتی خود می‌تواند در دو قالب ذیل شکل گیرد:

۳-۱-۱. تفسیر تربیتی تربیتی مصحفی (به ترتیب مصحف)؛

۳-۱-۲. تفسیر تربیتی تربیتی تنزیلی (به ترتیب نزول).

۳-۲. تفسیر تربیتی موضوعی

تفسیر تربیتی موضوعی می‌تواند در سه شکل ظهور یابد:

۳-۲-۱. تفسیر تربیتی موضوعی درون‌متنی؛^۱

۳-۲-۲. تفسیر تربیتی موضوعی برون‌متنی^۲

۳-۲-۳. تفسیر تربیتی موضوعی تلفیقی

۴. تفسیر تربیتی به‌مثابه یک مکتب؛

۵. تفسیر تربیتی به‌مثابه یک صبغه (لون).

۱. تفسیر تربیتی به‌مثابه روش

تفسیر تربیتی مانند تفسیر علمی و تفسیر عرفانی می‌تواند دوساحتی باشد. اگر داده‌ها و گزاره‌های یک علم، منبع فهم یک آیه یا گزاره قرآنی قرار گیرند، به‌گونه‌ای که آن داده علمی، عامل چهره‌گشایی یک حقیقت قرآنی شود، تفسیر به‌مثابه یک روش، تحقق یافته است؛ اما اگر صرفاً جنبه‌های علمی یک آیه برجسته شده و مورد توجه مفسر قرار گیرند، تفسیر صورت گرفته به‌مثابه یک گرایش جلوه‌گر شده است؛ بر این اساس، اگر در یک نگاه کاملاً تخصصی، از یافته‌های قطعی دانش تعلیم و تربیت برای تبیین و تفسیر آیات بهره‌گیری شود، داده تربیتی، حکم منبع تفسیر را پیدا می‌کند و تفسیر تربیتی به‌عنوان یک «روش تفسیری» تلقی می‌شود؛ البته مفسر باید همواره مراقب آسیب‌های تفسیر علمی باشد. تحمیل علوم بر آیات، بهره‌گیری از داده‌های غیرقطعی علوم، مرادِ قطعیِ الهی دانستنِ یافته تفسیری از جمله این آسیب‌هاست.

۱. منظور همان تفسیر موضوعی سنتی است که موضوعات آن از متن قرآن به دست می‌آیند.

۲. منظور همان تفسیر موضوعی به روش شهید صدر است که موضوعات از بیرون قرآن انتخاب شده و بر قرآن عرضه می‌شوند.

۲. تفسیر تربیتی به‌منابه گرایش

هرچند تفسیر تربیتی از منظر موقعیت آن در دسته‌بندی تفسیرها، در عرض دیگر گرایش‌ها همچون فقهی، سیاسی، اجتماعی قرار دارد؛ اما از منظری دیگر، تفاوتی بنیادین با آنان دارد و در سطح فرازین نشسته است؛ زیرا می‌تواند همنشین تمام روش‌ها و گرایش‌های دیگر باشد؛ برای مثال، می‌توان از تفسیر تربیتی بلاغی، تفسیر تربیتی کلامی، تفسیر تربیتی فقهی و... نام برد؛ به سخن دیگر، تفسیر تربیتی می‌تواند از هر یک از گرایش‌های تفسیر به‌عنوان ابزار استفاده کرده و با جهت دادن تربیتی، با آن تعامل برقرار کند. علت دامن گستره تفسیر تربیتی و هم‌پوشانی آن با همه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری این است که تفسیر تربیتی انطباق کاملی با هدف اساسی نزول قرآن دارد؛ در صورتی که هر یک از گرایش‌های یاد شده در نهایت بخشی از این هدف را تأمین می‌کنند.

۳. تفسیر تربیتی در قالب سبک

تفسیر تربیتی می‌تواند در هر دو قالب ترتیبی (مصحفی، تنزیلی) و موضوعی با رویکردها و روش‌های پیش‌گفته صورت پذیرد. هر یک از این سبک‌ها و زیرشاخه‌های آن، کاربردها و فوایدی دارد که می‌تواند منظومه تفسیر تربیتی را کامل کند. در تفسیر تربیتی به ترتیب مصحف، پیام‌ها و گزاره‌های تربیتی همه آیات و فرازهای آن، با نگاه غالب تربیتی تفسیر می‌شوند. در این نگرش، تفاوتی میان آیات وجود ندارد؛ چه صراحت تربیتی داشته یا نداشته باشند؛ چه محتوای آیه توصیفی باشد یا توصیه‌ای و تجویزی؛ چه تاریخی باشد یا اعتقادی. در پرتو این نگاه، ابعاد تربیتی آیات برجسته می‌شوند، پیام‌های آن کشف می‌شوند و سیمای روشنی از اهداف و مقاصد آیات به دست می‌آید و زمینه تأثیرپذیری و حرکت به سوی نقطه مطلوب قرآن فراهم می‌شود. در این روش، مفسر بر نقش و جایگاه هر آیه یا گزاره در مسائل مهم تعلیم و تربیت؛ مانند مبانی، اصول، روش‌ها، مراحل، منابع، عوامل، زمینه‌ها، موانع، آسیب‌ها، الگوها، عبرت‌ها و... اشاره می‌کند.

برجسته‌ترین عرصه حضور تفسیر تربیتی، عرصه تفسیر موضوعی است؛ تفسیر موضوعی تربیتی می‌تواند در تلفیق با تفسیر ترتیبی عرضه شود و آن در صورتی است که مفسر ترتیبی، هنگام مواجهه با یک موضوع مهم تربیتی، اقدام به توقف، گردآوری آیات و موضوعات مرتبط، منظومه‌سازی و نتیجه‌گیری کند و سپس دنباله تفسیر را پی بگیرد.

در تفسیر موضوعی با رویکرد سنتی و رایج، مفسر موضوعات تربیتی آشکار در قرآن را با روش خاص تفسیر موضوعی، تحلیل کرده به دیدگاه قرآن در این زمینه دست می‌یابد.

در تفسیر موضوعی با بهره‌وری موضوعات برون‌متنی، مسائل، پرسش‌ها و معضلات تربیتی جامعه که قرآن به آنها تصریح نکرده است بر قرآن عرضه می‌شوند و با کاربردی روش‌های فنی، موضع قرآن، اعم از پذیرش، عدم پذیرش یا سکوت درباره آن موضوع، به دست می‌آید؛ همچنین نوع پاسخ قرآن، اعم از پاسخ اجمالی یا تفصیلی، روشن می‌شود.

در تفسیر تربیتی تنزیلی، آیات قرآن ناظر به فضای نزول؛ اعم از زمان، مکان، مخاطب، شرایط و... تحلیل می‌شوند. قرآن کریم در طول ۲۳ سال نزول، با آغاز رسالت خود در میان مردم جاهلی، پایه‌های تربیت جامعه آرمانی خویش را استوار ساخت. شناخت روش قرآن در ایجاد چنین تحول شگرف،^۱ کلید توفیق در تربیت هر نسل و عصری است. طرفداران این روش معتقدند این روش می‌تواند افزون بر تحلیل تک‌تک آیات و ارائه آموزه‌های آن در بستر شرایط و تحولات تدریجی جامعه اسلامی، چگونگی ایجاد تحول را نیز تبیین کند.^۲ به سخن دیگر، گاه سخن در این است که قرآن برای تربیت چه می‌گوید. اما مهم‌تر از آن، جستجوی این حقیقت است که قرآن چگونه و با چه روشی تربیت می‌کند؟ کشف دقیق این روش‌ها، از طریق انطباق آیات بر شرایط موقعیت‌های مردم و جامعه عصر نزول امکان‌پذیر می‌شود.^۳ در حقیقت این شرایط روحی روانی، موقعیت‌های زمانی، مکانی، اقتصادی، فرهنگی و... هستند که مربی را از انتخاب شیوه عمل آگاه می‌کنند. تشویق و تنبیه، انذار و تبشیر، استدلال یا موعظه، لحن کلام، غیبت یا خطاب، همه و همه، روش‌هایی هستند که انتخاب هر یک در گرو شناخت مخاطب و شرایط اوست. نزول تدریجی قرآن، وجود آیات مکی و مدنی، کوتاهی و بلندی آیات، تفاوت آیات در عمق و ژرفایی و وجود لایه‌های مختلف معنایی، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ، مطلق و مقید، عام و خاص، محکم و متشابه، همه در راستای هدف تربیتی و به دست دادن الگو و روش تربیت، قابل تحلیل هستند.

برخی دغدغه‌مندان این سبک، با تحلیلی جامع، فوایدی را برای آن برشمرده‌اند؛ از جمله: کشف روش تحول دینی، کشف مراحل تغییر، تحول و تثبیت ارزش‌های اسلامی، کشف هندسه تحول اسلامی، تحلیل درست چالش‌ها و ارتباط آنها با هندسه تغییر و تحول دینی، سیر تثبیت سکونت قلب پیامبر ﷺ متناسب با نزول پیام‌های الهی، گسترش و تعمیق نگاه تربیتی و آموزشی به مقوله تفسیر.^۴

۱. ر.ک: ابراهیم شریف، اتجاهات التجديد في تفسير القرآن الكريم، ص ۲۳۳.

۲. ر.ک: بهجت‌پور، تفسیر تنزیلی، مبانی اصول، قواعد، فوائد، ص ۱۶.

۳. ر.ک: ابراهیم شریف، اتجاهات التجديد، ص ۲۳۶-۲۳۸؛ بهجت‌پور، همان، ص ۳۴۹-۳۵۳.

۴. بهجت‌پور، همان، ص ۳۴۹-۳۷۴.

۴. تفسیر تربیتی به‌منابه مکتب

مکاتب تربیتی از دیرباز عرصه حضور اندیشه‌های گوناگون در چرایی و چگونگی تربیت انسان بوده‌اند. گرایش نقلی به تربیت، گرایش عقلی به تربیت، گرایش کارکردگرا در اندیشه تربیتی، گرایش صوفیانه به تربیت، گرایش کلامی به تربیت، گرایش سلفی به تربیت، به شکل‌گیری مکاتب تربیتی منجر شد^۱ که هر یک دیدگاه خاصی نسبت به ماهیت تربیت و مکانیزم‌های رسیدن به آن داشتند و از آنجا که منبع و آبشخور اصلی تربیت اسلامی، قرآن و روایات هستند، طبیعتاً موجب گزینش نگاه و رویکرد خاصی در فهم و تفسیر قرآن می‌شوند. تفسیر اخلاقی نقلی، تفسیر وعظی تبلیغی، تفسیر صوفی عرفانی و تفسیر عقلی اجتماعی، رویکردهای تفسیر تربیتی هستند که در جریان‌شناسی تفسیر تربیتی می‌توان آنها را طرح و بررسی کرد. هر یک از جریان‌ها، گرایش‌ها و مکاتب پیش‌گفته می‌توانند ذیل «مکتب تفسیر تربیتی» طرح و بررسی شده، شاخصه‌ها، مؤلفه‌ها و آسیب‌های آنها تجزیه و تحلیل شوند.

برای مثال، در تربیت صوفیانه،^۲ تربیت انسان تنها از راه ریاضت دادن نفس برای پذیرش حقیقت الهی و ذوب شدن در آن دانسته شده و راه آن نیز خودداری از هوس‌ها و دل‌بریدن از دنیا و پشت پا زدن به سرای غرور و روی کردن به سرای جاوید معرفی شده است.^۳ مفسّری که رویکرد صوفیانه به تربیت دارد، در تفسیر تربیتی قرآن، آیات حکایتگر مبنای فکری خویش را برجسته می‌کند و از ابعاد دیگر تربیت؛ مانند آیات تربیت اجتماعی به‌طور گذرا می‌گذرد. برخی نیز بر جایگاه نقل و احادیث و سنت معصومان در تربیت انسان تأکید می‌کنند و راه‌های غیرنقلی را غیرمطمئن و ناکارآمد می‌دانند. طرف‌داران این رویکرد، در «مکتب تربیتی نقلی» جای گرفته و ذیل «مکتب تفسیر تربیتی نقلی» در سامانه تفسیر پژوهی قرار می‌گیرند.

۱. اسماعیل علی، جواد رضا، مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی، ص ۹۵-۲۷۹؛ ر.ک: کیلانی، سیر آرای تربیتی در تمدن اسلامی، ص ۱۵۱-۳۳۲.

۲. ر.ک: فزوخ، تاریخ الفکر العربی الی ایام ابن‌خلدون، ص ۴۷۸-۴۸۲؛ علی، رضا، همان، ص ۱۷۵-۱۸۶ (مراد ما از تربیت صوفیانه، تربیت مبتنی بر رویکرد زاهدانه و اخلاقی است و انحراف‌های صورت گرفته در برخی فرقه‌های آن، مورد نظر و تأیید نبوده و نیستند).

۳. غزالی، کیمیای سعادت، ج ۳، ص ۴۰-۴۱.

۵. تفسیر تربیتی به‌مثابه صبغه (لون)

هر یک از روش‌ها، گرایش‌ها، سبک‌ها و مکتب‌ها می‌توانند زیرشاخه‌ای داشته باشند که آنها را از نمونه‌های مشابه و در عین حال متفاوت متمایز می‌سازد. در این‌گونه موارد، می‌توان آن را تحت عنوان «صبغه» یا «لون» ساماندهی کرد؛ برای مثال، تفسیر تربیتی موضوعی می‌تواند به صبغه سنتی (با بهره‌وری از موضوعات درون‌متنی) یا به صبغه برون‌متنی و یا تلفیقی تقسیم‌بندی شود. مکتب تفسیر تربیتی عرفانی نیز می‌تواند به صبغه تفسیر تربیتی عرفانی صوفی، تفسیر تربیتی عرفانی اجتماعی^۱ و... تقسیم‌بندی شود.

۱. تفسیر عرفانی اجتماعی ناظر به رویکرد تفسیر امام خمینی علیه السلام است که عرفان را از زندگی فردی و کنج عزلت به میدان اجتماع و سیاست کشاند (ر.ک: ایازی، تفسیر قرآن مجید؛ برگرفته از آثار امام خمینی علیه السلام، ج ۱، ص ۲۸).